

Oksana Nachlik

Антропологізація образу Богоматері в поемах "Гавриилиада" Пушкіна і "Марія" Шевченка

Acta Polono-Ruthenica 3, 293-301

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

V. PUSZKINOWSKIE TRADYCJE W KONTEKŚCIE SŁOWIAŃSKIM

Oksana Nachlik
Lwów

Антропологізація образу Богоматері в поемах *Гавриилиада* Пушкіна і *Марія* Шевченка

Пушкінова *Гавриилиада* (1821) і Шевченкова *Марія* (1859) - це сміливі, подекуди епатуючі спроби поетів по-своєму витлумачити канонізоване дійство Святого Письма. Здійснена у поемах деміфологізація (антропологізація) біблійних образів наближує твори Пушкіна і Шевченка до пройнятих ідеєю визначення божественного як досконалого, геніального людського, праць *Життя Ісуса* (1835 - 1836) німецького теолога і філософа Д. Ф. Штрауса і *Життя Ісуса* (1863) французького філософа та історика релігії Е. Ренана.

Найгрунтовніше антропоцентризм Шевченкової *Марії* і всієї його творчости („поставлення людини в центрі цілого буття, цілого світу - [...] природи і історії, [...] всіх сфер культури”) - як її „провідного почуття” показав Д. Чижевський у *Нарисах з історії філософії на Україні* (Прага 1931). „Бог - Ісус Христос, - тонко спостеріг історик філософії, - для Шевченка „антропологізується” - наближається до людини, та власне і є людиною, лише надзвичайною; бо божеське є людське, лише те дійсно людське, до чого звичайна людина не доростає і дорости не може. В якомусь сенсі Христос був ідеальною, зразковою людиною”.

Богоматір же, читаємо далі в *Нарисах...* у розділі *До світогляду*

Шевченка, поет змальовує в *Марії* як „ідеальний тип матері”. За визначенням Чижевського, образ Марії „є в його поезії ніби найвище здійснення тієї теми «трагедії» і того образу жінки, що проходить через усю поетичну творчість Шевченка”.

Д. Чижевський наголошував на „христоцентричності” Шевченкового світогляду. У поєднанні з антропоцентризмом вона втілювалася у формулу: „Христос як ідеальна людина - є центр усієї світової історії”. Завдяки такому віросповіданню, небезпідставно робив висновок філософ і літературознавець, „секуляризація” релігійної теми „розвертається у Шевченка не у дійсно блюзнірську „Гавриїліаду”, як у Пушкіна, а в „поему-псалом” тій, кого Шевченко звав -

Мій пресвітлий раю...
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая!
Благословенная в женах,
Святая праведная, Мати
Святого сина на землі.¹

Далі я спробую певною мірою спростувати надто категоричну й однозначну оцінку Д. Чижевським Пушкінової *Гавриїліади*. Втім, це, мабуть, закономірно, що неординарне людське мислення переважно викликає осуд традиціоналістів. Так, схильність Шевченка трактувати євангельську легенду як земне, історичне дійство, освячуючи при цьому материнський подвиг Марії, а в Спасителі відповідно - боготворити, сакралізувати геніального людського пророка - „Самого Бога на землі”², оцінювалось і як „страшне богохульство”. Згідно з донесенням підполковника корпусу жандармів Київської губернії І. Грибовського Третьому відділенню, Шевченко 12 липня 1859 р. в Межирічі в бесіді зі службовцями та селянами місцевого поміщика говорив „страшное богохульство, утверждая, что нет Бога, а матеръ Божию назвал покрыткою, признавая только верование в Иисуса Христа и то не как в Бога, а как в человека,

¹ Д. Чижевський, *Нариси з історії філософії на Україні*, Прага 1931, с. 172, 173.

² Т. Шевченко, *Марія (Поема)*, [w:] Т. Шевченко, *Повне зібрання творів у дванадцяти томах*, Київ 1991, с. 262.

умом своїм заслужившим вечное между людьми уважение к нему”³. Щоправда, в поясненні, даному на вимогу київського генерал-губернатора, Шевченко відмежовувався від тих „богохульних” роздумів, але навряд чи є це достатньою підставою для того, щоб сумніватись у правдивості свідчень жандармського інформатора - надто вже суголосні вони з провідними гадками, вираженими в *Марії*.

Про ту розмову в Межирічі розповідав свого часу М. Максимович М. Драгоманову. „[...] Пам’ятаю, - згадував останній, - що Максимович розказував мені, як я був у нього на хуторі літом 1866 р., що Шевченко розмовляв за Дніпром з усякими компаніями, в тім числі й з мужицькими, про те, як казав Максимович з прикростю, що «Мати Божа була покритка». [...] Зваживши, - коментував цю інформацію Драгоманов, - що реабілітація матері-покритки була одною з найлюбиміших думок Шевченка, і що *Марія* его зовсім органічно завершує его трилогію *Катерина - Наймичка - Марія*, і що він узяв для *Марії* епіграфом слова Акафіста «Радуйся, яко ты обновила еси зачатя студно», - я цілком вірю оповіданню Максимовича”⁴.

Між текстом поеми й Шевченковими висловлюваннями в Межирічі про Діву Марію та Христа нема якихось суперечностей чи істотних відмінностей, але сказане в невимушеній бесіді різкіше і прозоріше, ніж у художньому творі, відбиває напрямок філософських шукань поета, його уявлення про земний характер євангельського дійства. Остерігаючись цензурних перешкод, ба більше - політичних переслідувань з боку російської православної церкви та жандармів („Прежде когда-то думал я анализировать сердце матери по жизни святой Марии, непорочной матери Христовой, но теперь и это мне будет в преступление”, - скаржився засланий поет В. Репніній у листі від 1 січня 1850 р.⁵), Шевченко вважав, очевидно, за доцільне ні повністю, ні прямо не викладати в поемі свої деміфологізовані уявлення про євангельські перекази. Та поема від цього тільки виграла, бо поетові вдалося витримати такий необхідний в інтерпретації релігійної теми такт, виявити пошану до са-

³ Кирило-Мефодіївське товариство: у трьох томах, Київ 1990, т. 2, с. 372.

⁴ М. П. Драгоманов, *До історії аресту Шевченка в 1859 р.*, [w:] *Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини его смерті*, Львів 1890, с. 10-11.

⁵ Т. Шевченко, *Твори в п’яти томах*, Київ 1979, т. 5, с. 273.

кралізованого евангельського дійства і саму ідею його деміфологізації виразити не прямолінійним публіцистичним стилем, а з геніально знайденою мірою виразності, делікатності та художності. Згадаймо, як Шевченко замінив християнський догмат непорочного зачаття земним поясненням народження Ісуса Христа:

Уже зірниця

На небі ясно зайнялась.
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці,
І гость за нею, і в ярочку
Догнав Марію...⁶

Слід підкреслити, що, схилиючись до деміфологізованого розуміння Нового Заповіту, Шевченко сприймав його загальнолюдський зміст „с благоговейным трепетом”, внаслідок чого, за його зізнанням у листі до В. Репніної від 7 березня 1850 р., у нього і „родилась мысль описать сердце матери по жизни Пречистой Девы, Матери Спасителя”⁷. Мав рацію М. Драгоманов⁸, пишучи, що Шевченко провадив свої розмови з економами й селянами в Межирічі (і, додам, написав *Марію*) „зовсім не для «кощунства» (т. є. висміювання релігії)”; але й водночас, гадаю, не тільки, „власне, зо своєю думкою реабілітації матері-дівчини-покритки”, як вважав той самий Драгоманов і вслід за ним М. Зеров. Останній визнає: „Догмат несплямованого непорочного зачаття, оповідання Євангелія від Луки - для Шевченка не існує. Він раціоналізує Марію. Марія - мати-покритка, Ісус - син Марії і захожого галілейського пророка”. Водночас він зауважив також, що „Шевченка зовсім не цікавить руйнування евангельської версії. Йому треба, щоб Мати Божа була «покритка» [...], бо тоді йому легше уподібнити її до тих страждених образів жіночих, які його поезія одягла найбільшою ніжністю, оповила найзворушливішими словами”⁹. Метою *Марії* і поетових висловлювань у Межирічі якраз і було, на мій погляд, виразити земне, ан-

⁶ Т. Шевченко, *Марія*, s. 254. .

⁷ Т. Шевченко, *Твори в п'яти томах*, Київ 1979, т. 5, s. 278.

⁸ М. Драгоманов, *До історії аресту Шевченка...*, s. 11.

⁹ М. Зеров, *Українське письменство XIX ст.*, [w:] М. Зеров, *Твори в двох томах*, Київ 1990, т. 2, s. 174.

тропоцентричне розуміння євангельських легенд і їх центральних образів - Ісуса Христа і Богоматері.

На це вказав ще І. Франко, наголосивши на „незгідності” Шевченкової інтерпретації Маріїного життя, її сина Ісуса та „старця праведного” (вислів з поеми) Йосифа зі змістом „канонічного Євангелія” і, що особливо істотно, на поетовому „ставленні” зображуваних подій „на чисто людський ґрунт”. За Франком, тема *Марії* - „змалювати життя матері Спасителя на основі дуже скупі церквовної традиції, а головню на основі власної творчої інтуїції” - „одна із численних варіацій теми жінки-матері, що починається вже в його молодечій поезії [...] поемами *Катерина* [...], *Наймичка* [...], *Слепая*, а в *Марії* доходить до найвищого вершка, який тільки могла досягти фантазія поета.”¹⁰ При цьому Франко наголошував на громадянській значливості Шевченкового образу Марії: жінка-мати, „коли син умер в ім’я високої ідеї, [...] з силою материнської любови стає на його місце і закінчує його справу, зовсім не дбаючи про свою власну долю”¹¹.

За словами І. Франка, творець *Відьми*, *Неофітів*, *Марії* „представив” „високий” і „широ людський ідеал жінки-матері”, де виражено „не посвячення своєї людської індивідуальності для мужчини, але найвище натуження тої індивідуальності для діл милосердя, переможення власних терпінь, забуття власних ураз, де йде о службу високої і піднесеній ідеї - добра загалу, добра людськості [...]. То ж не диво, - розвивав далі думку автор статті *Тарас Шевченко*, - що й найвищий детеперішній здобуток людськості на полі моральнім, велику ідею любові ближнього, сю основну ідею християнства, Шевченко в головній мірі вважав ділом жінчини - Марії, матері Ісусової”¹².

Якщо благочестива *Марія* Шевченка була сприйнята критикою майже одностайно позитивно, то зухвала, створена без огляду на цензуру, *Гавриїлиада* Пушкіна, яка попервах поширювалася в спи-

¹⁰ І. Франко, *Шевченкова „Марія”*, [w:] *Зібрання творів у п’ятдесяти томах*, Київ 1983, т. 39, s. 300, 302-304, 308.

¹¹ І. Франко, *Шевченко в освітленні пана Урсина*, [w:] *Зібрання...*, Київ 1980, т. 27, s. 342.

¹² І. Франко, *Тарас Шевченко*, [w:] *Зібрання...*, т. 28, s. 122.

сках, викликала неоднозначні оцінки. Сам автор визначав її як „сочинение во вкусе Апокалипсиса”, тобто однієї з книг Біблії, назва якої у перекладі з грецької означає розкриття, одкровення. Поетичну відвертість Пушкіна багато його друзів сприйняли як „прекрасную шалость”¹³, що співпало з авторським трактуванням *Гавриїлиады* як витівки, „проказы”¹⁴. Водночас виразно зазвучали голоси про „святотатственно-похабный”¹⁵ тон поеми, її творця звинуватили в нападках „с опасным и вероломным оружием насмешки на святость религии”¹⁶. Тому не дивно, що під час слідства у справі *Гавриїлиады*, яке велося за розпорядженням Миколи I у серпні 1828 р., Пушкін спочатку заперечував своє авторство, зрікався, як змушений був охарактеризувати власний твір, „произведения столь жалкого и постыдного”, аргументуючи свою непричетність до його написання тим, що в жодному з його творів, як свідчив, „нет следов духа безверия или кощунства над религиею”¹⁷.

Попри тлумачення *Гавриїлиады* як „антирелигиозной сатирической поэмы”¹⁸, „пародии” на євангельську оповідь про благовіщення¹⁹, слід, вважаю, припустити, що твір Пушкіна - це насамперед поетична гра, карнавалізоване дійство, яке автор поеми протиставив сірості людського буття і мислення, виявам деспотизму, в тому числі релігійного. (Маю на увазі релігію не як святиню, а як політичні шори, за цинічним висловлюванням сучасника Пушкіна,

¹³ Письмо П. А. Вяземского А. И. Тургеневу от 10 октября 1822 года, [w:] *Остафьевский архив князей Вяземских*, Санкт-Петербург 1899 - 1913, т. 2, s. 287.

¹⁴ Письмо А. С. Пушкина П. А. Вяземскому от 1 сентября 1828 года, [w:] А. С. Пушкин, *Полное собрание сочинений в десяти томах*, Москва 1966, т. 10, s. 250.

¹⁵ Письмо И. Д. Якушкина П. А. Чаадаеву от 4 марта 1825 года, [w:] П. Я. Чаадаев, *Сочинения и письма*, Москва 1913, т. 1, s. 362.

¹⁶ *Донесение только что назначенного агента Бенкендорфа, жандармского полковника И. П. Бибикова Бенкендорфу от 8 марта 1826 года*, [w:] Б. Л. Модзалевский, *Пушкин в донесениях тайного надзора: (1820 - 1830)*, „Былое”, 1918, кн. 1 (29), s. 13.

¹⁷ *Показание по делу о „Гавриїлиаде” 19 августа 1828 года в Петербурге*, [w:] А. С. Пушкин, *Полное собрание сочинений в десяти томах*, т. 10, s. 636.

¹⁸ *Русские писатели: Библиографический словарь в двух томах*, Москва 1990, т. 2, s. 175.

¹⁹ [Б. В. Томашевский], *Примечания*, [w:] А. С. Пушкин, *Полное собрание сочинений в десяти томах*, Москва 1963, т. 4, s. 552.

жандармського полковника Бібікова, „узду”, необхідну „для всех народов, а особенно для русских”²⁰.) Саме від цього тоталітарного тиску суспільства Пушкін, наділений, як відзначали його сучасники, „пылким нравом”²¹, страждав чи не найбільше, про що свідчить його лист до П. Вяземського від 27 березня 1816 р.²² і спогади І. Пущина²³.

В *Гавриилиаде*, цій виразно заземленій („Спаси хочу земную красоту!”²⁴) і фривольній, переповненій самобутніми еротичними деталями, поемі про чуттєву любов, образ Марії (яку в пушкінській інтерпретації аж ніяк не можна назвати непорочною і святою) відіграє істотну, але не винятково провідну роль. Судячи з назви поеми й авторського зізнання „Я пел тебя, крылатый Гавриил” (36), поет акцентує також на цьому образі, який об’єднує два плани його твору: фантазійну варіацію на біблійну тему благовіщення (тобто принесення архангелом Гавриїлом звістки Діві Марії про те, що вона народить Сина Божого) і авторські ліричні медитації про людські любовні пристрасті. Гавриїл, у пушкінській версії - „архангел окрылённый - Посол любви, блестящий сын небес” (33), - це вістун любови Всевишнього до Марії, коханець Богом вибраної єврейки, а також чутливий до молитв людей їх хоронитель, покровитель людської любові.

Тема *Гавриилиады*, як на мене, - це одна з численних варіацій теми жінки, що виразно звучить у поезії Пушкіна. Автор *Гавриилиады*, змальовуючи жіночу вроду, подає доволі-таки універсальний портрет, таким чином стираючи межі між біблійною Марією, земною єврейкою і просто жінкою:

Шестнадцать лет, невинное смиренье,
Бровь темная, двух девственных холмов
Под полотном упругое движение,
Нога любви, жемчужный ряд зубов...

²⁰ *Донесение...*, s. 13.

²¹ И. И. Пущин, *Записки о Пушкине*, Москва 1984, s. 43, 49.

²² *Письмо А. С. Пушкина П. А. Вяземскому от 27 марта 1816 года*, [w:] А. С. Пушкин, *Полное собрание сочинений в десяти томах*, t. 10, s. 9.

²³ И. И. Пущин, *Записки о Пушкине*, s. 30-32, 35, 38, 43, 44, 48-49, 53.

²⁴ А. С. Пушкин, *Гавриилиада*, [w:] А. С. Пушкин, *Сочинения в трёх томах*, Москва 1986, t. 2, s. 24. Далі покликаюся на це видання в тексті, зазначаючи сторінку в дужках.

Зачем же ты, еврейка, улыбнулась,
И по лицу румянец пробежал?
Нет, милая, ты, право, обманулась:
Я не тебя, - Марию описал. (24)

Свою героїню поет здебільшого називає по-земному: „Мария” (24-29, 31-37), „красавица” (26, 27, 33, 34), а ще - „еврейка молодая” (24), „еврейка” (25), „Иосифа печальная супруга” (28) і лише раз, та й то пародіюючи Святе Письмо, „невинною Марией”, „прекрасной [...] в женах” (34).

Пушкін витлумачує почуття і переживання Марії як суто людські, контрверсійні, а то й гріховні, несумісні з біблійними догмами. Наприклад:

Красавица проснулась на заре
И нежилась на ложе томной лени.
Но дивный сон, но милый Гавриил
Из памяти её не выходил.
Царя небес пленить она хотела,
Его слова приятны были ей,
И перед ним она благоговела, -
Но Гавриил казался ей милей...
Так иногда супругу генерала
Затянутый прельщает адъютант. (26)

Поет, який послідовно опротестовував тиранію і „скуку”²⁵, не мислив собі людського життя без кохання - „страстных игр” і „радостей живых” (30). То ж закономірним в *Гаврииліаде* є висловлене деміфологізованою Марією філософічне прозріння:

Слыхала я: ни почестями, ни славой,
Ни золотом блаженства не купить;
Слыхала я, что надобно любить... (31)

Попервах Марія, ще не спокушена любовною пристрастю, „Без прихотей вела спокойный век” (24), будучи подібно до своєї пра-матері Єви, „скромна, умна, мила” (30). Пізнавши ж „желаний огонь”

²⁵ Письмо А. С. Пушкина П. А. Вяземскому, с. 9.

(„Младую грудь волнует новый жар” - 29, 35), Марія, як земна жінка, „счастлива”, „прелестна и томна”. (36)

Автор *Гавриїлиады*, секуляризуючи божественне й оспівуючи земне, плотське, у своїй нестримній, експериментальній поетичній грі все ж переступив межу, яка, з погляду загальноприйнятої людської моралі, відділяє природну пристрасть від розпусти, чим викликав уже згадуване обурення критиків.

Пушкінська Марія - передусім зваблива коханка, навіть грішниця мимохить:

...Усталая Мария
Подумала: „Вот шалости какие!
[...]
Могу сказать, перенесла тревогу:
Досталась я в один и тот же день
Лукавому, архангелу и Богу.” (36)

Але й позбавлена біблійного ореолу непорочності і святості, героїня *Гавриїлиады* все ж здатна викликати симпатію читача довершеною вродою, глибинною жіночністю, емоційністю, щирістю і безпосередністю почуттів.

Піддаючи сумнівам релігійно-філософські догмати Євангелії і виявляючи світоглядний антропоцентризм, Пушкін і Шевченко в розглянутих поемах по-своєму, в полярно протилежних настроєвих ключах порушили вічні людські проблеми - тілесні й духові. Автор *Гавриїлиады*, використавши євангельські образи і сюжети як засоби для вираження своєї фантазійно-сповідальної поетичної гри, легко й розкуто оспівав химерності („странности” - 26) земної любові. Творець же *Марії* елегійно і благоговійно звеличив гуманістичне вчення Ісуса Христа, його проповідь братоловства і подвижницьку, наснажену громадянськими ідеалами, діяльність „великої в женах”, „святої матері”²⁶ Марії.

²⁶ Т. Шевченко, *Марія*, s. 264, 262.